

SIMON GUSMAN

Diep van buiten

De mens volgens Sartre

Boom - Amsterdam

Inhoud

Voorwoord 9

Inleiding 13

DEEL I – Mens en wereld 31

1. Leeg van binnen 33

2. Achter de schermen 49

3. Het Niet en de vrijheid 69

DEEL II – Identiteit 93

4. Identiteit als proces 95

5. Jezelf onder ogen zien 113

6. Anderen 135

7. Levensverhalen 155

Conclusie 177

Dankwoord 193

Afkortingen 194

Noten 195

Literatuur 198

- Well, do you think I am a good person, deep down?
- That's the thing, I don't think I believe in 'deep down'.
I kinda think that all you are is just the things that you do.

BoJack Horseman

Voorwoord

Jean-Paul Sartre is zonder twijfel een van de bekendste filosofen van de afgelopen eeuwen. Door zijn iconische uiterlijk met bril, rookwaar en scheef oog is hij net zo herkenbaar als Nietzsche met diens grote snor. Sartre speelde een belangrijke rol als publieke intellectueel op het wereldtoneel en wordt geassocieerd met artistiekelingen die, gehuld in zwarte coltruien, na de Tweede Wereldoorlog onder de vlag van het existentialisme zochten naar vrijheid en authenticiteit. Reden genoeg om Sartre te rekenen tot de bekendste filosofen uit de geschiedenis.

Al is daar meteen ook een belangrijke kanttekening bij te plaatsen. Hoewel Sartres beroemdheid voor zich spreekt, is hij door andere filosofen vaak sterk bekritiseerd. Hij zou zich schuldig hebben gemaakt aan een zonde waar filosofen wel vaker last van hebben: hij zou de mens ten onrechte op een voetstuk hebben geplaatst. De mens zou bijzonder zijn ten opzichte van de rest van de werkelijkheid. In tegenstelling tot de dingen en dieren om zich heen zou de mens rationeel en autonoom zijn. Rationeel omdat hij zou begrijpen wat er in de wereld en in hemzelf omgaat. Autonoom omdat hij niet de speelbal van omstandigheden zou zijn, maar vrij om zijn eigen keuzes te maken.

Juist in de twintigste eeuw is dit antropocentrisme van vele kanten onder kritiek komen te staan. Daardoor is het des te eigenaardiger dat juist zo'n iconische filosoof zich er schuldig aan zou maken. Zeker bij zijn critici binnen de stroming van het tot op de dag van vandaag invloedrijke postmodernisme is Sartre persona non grata. De postmodernisten hebben de mens van zijn troon gestoten. Ze stelden diens rationaliteit en autonomie ter discussie, en zagen hem als een product van omstandigheden, machtsverhoudingen, geschiedenis of taal. We moeten niet kijken naar hoe de mens betekenis geeft aan de wereld, maar naar hoe deze processen gestalte geven aan de mens.

Waar de meeste filosofen bezig waren met het ondergraven van de unieke positie die de mens in de filosofie altijd gehad heeft, deed Sartre nog een laatste poging de mens te redden. Hij wordt daarmee gezien als een laatste bastion van het antropocentrisme, waarvan veel denkers afscheid hebben genomen.

De postmoderne critici schuwen de term filosofie zelfs en noemen hun ideeën simpelweg ‘theorie’ of ‘denken’. ‘Filosofie’ is ouderwets, achterhaald en riekt naar grootheidswaan en totalitaire beheersingsdrang van mensen die denken de werkelijkheid voor eens en altijd te doorgronden en te overheersen. Sartre lijkt een uitzondering op die regel en daarom is hij wel ‘de laatste filosoof’ genoemd.

De vraag is echter of dit beeld van Sartre klopt. Het antwoord is: deels. Enerzijds is Sartre inderdaad een filosoof die onmiskenbaar denkt vanuit de mens. Zijn denken neemt de menselijke ervaring als uitgangspunt en legt een enorme nadruk op de menselijke vrijheid. Anderzijds is het beeld van de mens dat Sartre erop nahoudt verre van traditioneel. De mens is volgens hem geen rationele geest die tegenover de dingen in de wereld staat en daar heer en meester over is, maar een wezen dat innig met zijn omstandigheden is vervlochten en altijd in wording is.

Dat is precies de kern van het existentialisme waar Sartre beroemd mee is geworden. Dat label ontleent zijn naam aan het idee dat voor de mens existentie voorafgaat aan essentie, oftewel: het feit ‘dat je bestaat’ gaat vooraf aan ‘wat je bent’. Er is niet zoiets als wie je ‘diep van binnen’ bent, maar je bevindt jezelf in een wereld waarin je je eigen identiteit vorm moet geven. De wisselwerking tussen de mens en de wereld buiten hem staat daarbij centraal. Het existentialisme breekt met het idee dat zin en betekenis vooraf vastliggen, maar stelt de mens in staat om zelf in vrijheid betekenis aan het leven te geven. De prijs die ieder van ons betaalt voor deze vrijheid is echter dat je opgezaald bent met een gebrek aan houvast. Je hebt geen vaste kern om op terug te vallen, je bent nooit echt ‘iets’, maar altijd in wording, en nooit af.

Klassieke ideeën over de mens gaan bij Sartre op de schop, juist doordat hij een beroep doet op de menselijke werkelijkheid. De mens wordt daarmee niet zonder meer op een voetstuk geplaatst,

maar eerder binnenstebuiten gekeerd. Sartre denkt de mens tegen zichzelf in. Reden genoeg om dieper in te gaan op de vraag naar wat het volgens Sartre precies betekent om mens te zijn.

Inleiding

Het is geen verrassende aanname: degene die dit leest is een mens. In een wereld vol dingen, concepten en andere levende wezens weten we één ding zeker: dat wij mensen zijn. Maar deze onproblematische vaststelling roept tegelijkertijd een hoop filosofische vragen en problemen op. Wat is dat eigenlijk, de mens? Wat betekent het precies om een mens te zijn?

Deze vraag staat centraal in het denken van Jean-Paul Sartre, dat vooral geassocieerd wordt met de term existentialisme. Het zegt, heel kort, dat de mens zelf vrij en verantwoordelijk is om zijn bestaan vorm te geven. De hoofdrol is weggelegd voor de menselijke existentie, hoe het is om als mens te bestaan. Hoewel Sartres werk meer omvat dan alleen het existentialisme waar hij beroemd mee is geworden, staat het thema van het mens-zijn bij hem altijd centraal. De mens speelt ook een grote rol in zijn literaire werk en in de vele kwesties waar hij zich als publiek intellectueel mee bemoeide. Ons is het hier echter te doen om de ideeën die daar achter liggen: Sartre als filosoof.

Om Sartres ideeën over de mens te begrijpen, is het eerst belangrijk om dieper in te gaan op de filosofische thematiek van het mens-zijn, zonder dat het specifiek op Sartre is toegespitst. Daar zijn boekenkasten vol aan gewijd. Ik beperk me in deze inleiding tot twee grondthema's. Deze thema's corresponderen met de twee delen van dit boek. Het eerste thema is de relatie tussen mens en wereld. Het gaat daarbij niet zozeer om het verschil tussen mensen en andere levende wezens, maar om bewuste wezens ten opzichte van dingen. Het tweede thema is dat van identiteit: wat maakt een mens tot wie die is? Wat maakt dat iemand dezelfde persoon is door de tijd heen? Wat maakt dat ik iemand anders ben dan jij?

Met het bespreken van deze thema's zien we wat er filosofisch gezien op het spel staat als we het hebben over mens en wereld.

We zullen het hebben over een aantal extreme posities die de mens hetzij wegcijferen, hetzij overschatten. Het is belangrijk te onderstrepen dat de concepten die in deze inleiding besproken worden, nog niet die van Sartre zelf zijn, maar als algemene handvatten dienen om de thematiek beter te begrijpen. Uiteindelijk stelt dit ons in staat om de positie van Sartre in het filosofische landschap en zijn relevantie in onze tijd op waarde te schatten.

Subjectiviteit, objectiviteit en identiteit

We hebben het tot nu toe gehad over de mens, de wereld en de relatie tussen die twee, en nu gaan we die termen aanpassen. Dat krijg je met filosofen en hun hang naar precisie en nuance. De termen ‘mens’ en ‘wereld’ zijn simpelweg te breed, en daarom gaan we ze opbreken in een aantal behapbaardere concepten en tegenstellingen.

De eerste concepten zijn subjectiviteit en objectiviteit, en daarmee zijn we meteen bij de eerste tegenstelling. Meestal gaan deze begrippen over uitspraken. Een uitspraak is subjectief als die afhankelijk is van de mening van degene die de uitspraak doet. Een voorbeeld hiervan is ‘pindakaas is lekker’. De waarheid van deze uitspraak is afhankelijk van degene die het zegt en de mening van die persoon over pindakaas. De uitspraak ‘de pindakaas zit in een pot’ daarentegen is objectief. Dat wil zeggen: de waarheid ervan hangt niet af van de mening van degene die de uitspraak doet, maar van een stand van zaken in de wereld.

Deze begrippen zijn niet alleen van toepassing op uitspraken, maar ook op de zaken die hun waarheid bepalen. Een subjectief wezen is iets wat, of meestal iemand die een perspectief op de wereld heeft. Vaak spreken we ook wel van bewustzijn. Het is weinig controversieel om mensen subjectieve wezens te noemen, en afhankelijk van je wereldbeeld kunnen dieren, planten, groepen, bacteriën of robots dat ook zijn. Objecten zijn dingen in de wereld waar we een perspectief op kunnen hebben. In de meeste wereldbeelden bestaan deze dingen los van ons perspectief erop (hier komen we zo op terug). Fysieke dingen zoals tafels, vulkanen en